

BIRTHE SJÖBERG

Prästen som hamnade på "dårkistan"

Synen på prästerskapet i Viktor Rydbergs *Fribytaren på Östersjön*

Nästan tjugo år efter publiceringen av *Fribytaren på Östersjön*, år 1875, kommenterar Viktor Rydberg sin roman i ett brev till förläggaren Otto Borchsenius. Han skriver:

"Fribytaren på Östersjön" och "Den siste Athenaren" offentliggjordes först som följetonger i Göteborgs Handels-
tidning och hade må hända aldrig utkommit i bokform, om jag icke funnit det en plikt att äfven på detta sätt, likasom genom tidningsuppsatser, motarbeta den kyrklig-
politiska reaktion, som under namnet "nylutheranism" hotade från Tyskland öfversvämma vårt land.¹

I tidningsartiklar hade Rydberg samma år som *Fribytaren på Östersjön* utgavs, dvs. 1857, tagit upp kritiken mot adeln och kungahuset, kyrkan och prästerskapet samt mot den tidens förtryck av de fattiga. Han diskuterade kvinnans rättigheter och presenterade sin uppfattning om andra nationaliteter. Han kritiserade också det framväxande industrisamhället med dess vinstjakt och kolonialism.

En fråga man kan ställa sig är om Rydberg formulerade en skarpare kritik i sina romaner eftersom han ansåg att dessa var effektiva vapen i kampen mot olika slags förtryck.² Svaret

¹ Brev från Rydberg till Otto Borchsenius, oktober 1875. Citerat från Torsten Hegerfors, *Viktor Rydbergs utveckling till religiös reformator*, Göteborg 1960, s. 186.

² I det ofta citerade förordet till *Den siste Athenaren* (1859) skriver han: "Medan jag skrifvit, har jag känt mig som stridsman under de idéers fana,

beror på vad man menar med "skarpare" kritik. Betyder "skarpare" att kritiken är effektivare eller att den är aggressiv? Eller betyder kanske "skarpare" att kritiken är både effektiv och aggressiv? Efter en granskning av hur Rydberg framställer prästerskapet, i artiklar och i *Fribytare*n på Östersjön, har jag funnit följande.

I artiklarna kritiserar prästerna skoningslöst av Rydberg. Han jämför dem med ormar, betraktar dem som hala, giftiga och skumma. De kan inte, skriver han i *Tomtebissen* 1857, se en medmänniska rakt i ögonen trots att de inbillar sig att de är heliga.³ Längre fram i samma artikel skriver han att prästerna har "hopat så mycket förakt öfver sina hufvuden" och åsamkat sig så mycket "rättvist hat" att deras "mått snart måste vara rågad". De kommer snart att försvinna från jorden och endast "efterlemna ett afskydt minne".⁴ I *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* varnar han för att nylutheranerna har för avsikt att bygga en "ny prästkyrka", att de kommer att skjuta tron åt sidan och i stället lägga "sakramenten" till "sin kyrkas grundval". Nylutheranernas syfte är, skriver han, att "rycka makten ur församlingens händer och lägga den i prästens".⁵

Artiklarnas negativa bild av kyrkan och prästerskapet finns också i *Fribytare*n på Östersjön. Men i romanen är den inte enbart svart utan är tecknad i flera mörka nyanser. Suenonius, den präst som leder häxförföljelserna, representerar de dogmatiska prästerna, som är mer intresserade av teologisk fäktning mot "papister, kalvinister och synkretister" än av förkunnelsen av "Kristi kärleksfulla lära" (s. 52). Han är en pådrivan-

för hvilka jag lefver och andas, och mitt arbete är intet annat än ett spjut, som jag slungat mot de fiendtliga lederna, i krigarens lofliga uppsåt att såra och döda.". Se "Förord tillägnat 'Broder Hedlund'", s. V.

³ Viktor Rydberg, "En liten husaga", *Tomtebissen*, nr 20.

⁴ Ibid.

⁵ Rydbergs uppsats om T. Colanis *Religiösa föredrag*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, juli 1859, Cf Warburg, s. 236.

de kraft i häxprocesserna, där han ser det som sin plikt att utrota "djefvulens anhängare". Fanatismen får ett starkare grepp om honom allt eftersom handlingen fortskrider. Suenonius är övertygad om att han representerar sanningen. In i det sista försöker han förneka varje tanke på att han skulle ha låtit avrätta oskyldiga människor. Till sist slår fanatismen över i vansinne. Hans "svaga förstånd" dukade under. Han "blef vansinnig och slutade sitt lif i dårkistan" (s. 397).

Porträttet av Suenonius har skiftat från första upplagan av romanen till den tredje från 1877. I den senare har nämligen stora delar av kritiken av Suenonius och kyrkan har tagits bort.⁶ Vissa textavsnitt hade tydligen något att säga 1850-talets läsare, men inte 1870-talets. Sammanlagt rör det sig om drygt fem sidor, plus en fotnot på sex rader. Eftersom det är den förkortade versionen som ingår i de olika samlingsverk som finns tillgängliga, så är det den förmildrade synen på Suenonius som dagens – ja, faktiskt hela 1900-talets – läsare har tagit del av.

Den borttagna texten, som alltså finns i 1857 års upplaga, består av både enstaka meningar och långa sammanhängande avsnitt. Ett sådant längre avsnitt är när berättaren beskriver den fanatism som spreds över Europa på 1600-talet. Han kallar den för en "andlig pest" – en pest som drabbade kvinnor och män i alla samhällsklasser. Han förklarar:

Den tid, till hvilken denna skildring är förlagd, blef det religiösa vansinnets period. Religionskrigen hade nyss förvandlat det blomstrande Tyskland till en ödemark, och likasom furstars och folks, så vore enskiltes händer lyftade mot hvarandra, hvarhelst olika tänkesätt yppades på de

⁶ Rydberg har själv rättat, lagt till och tagit bort text från 1:a upplagan inför tryckningen av den 3:e. Rättelserna är gjorda med handstil och i bläck. Originallet med rättningar finns i Rydbergiana, nr 107:1, Kungliga biblioteket, Stockholm.

religiösa dogmernas område. Men den sorgligaste symptomen af detta vansinne var det fullkomliga tyranni, en af de hemskaste bilder uppfyllt inbillningskraft vann öfver öfriga själsförmögenheter. (s. 92)

Folk inbillade sig, fortsätter han, att de sett häxor. Andra trodde att de själva var häxor. Därefter kommer en inte så smickrande beskrivning av Suenonius.

Att en man med Suenonii lynne, själsbildning och samhällsställning skulle vara ytterst emottaglig för denna besynnerliga smitta faller af sig sjelf. Hans konstitution var sjuklig och nervös, hans förstånd inskränkt, hans sinne häftigt och dystert, hans fantasi i hög grad retlig. Hans studier hade uteslutande varit riktade på theologien, och sin från embetsförrättningar lediga tid tillbragte han med läsning af de digra latinska luntor, som Tysklands lutherska teologer hopskrefvo mot olika tänkande, och i hvilka hvarje den minsta dogmatiska skiljaktighet framställdes såsom en mensklighetens lifsfråga för tid och evighet. Anlag och studier hade med ett ord bildat honom till svärmare och fanatiker, hätsk mot enhvar, som ej delade hans öfvertygelse. (s. 93)

I en sådan själ, säger berättaren, finner den "smygande farsoten" lätt insteg. Suenonius har redan gripits av vansinnet, och i hans fantasi vimlar det av bilder föreställande "onda andar, trollkarlar och hexor". Hans "själ" frossar redan i "tankar på förföljelser, tortyr och flammande bål". Ändå, avslutar berättaren, är Suenonius "i viss mening icke vansinnig, ty hans tillstånd är för sin tid normalt; der samma galenskap smittat de fleste, är det blott den friske, som behöver frukta dårhuset" (s. 93).

I ett annat, senare borttaget avsnitt låter sig Suenonius övertygas av sin dräng Olof att de två häxanklagade kvinnor-

na Ingrid på Tallmossen och Karin på Moen skulle ha tagit sig in drängstugan under natten trots att han "bommat dörren och satt en knif öfver dörrposten". Suenonius är så uppjagad av häxutrensningen att han inte ifrågasätter drängens historia. Denne berättar följande:

Huru de kommo in, det vet jag icke. Men sopa, raka och smörjehorn hade de med sig, och mig ryckte de ur sängen, och stucko mig en qvast i händerna. Jag ville kasta bort qvasten, men kunde det icke, och, ett tu tre, bar det af genom skorstenen med begge två och mig efter. Men lyckligtvis stötte jag hufvudet så illa i skorstenspipan, att jag föll tillbaka ned i spiseln, och der låg jag, då jag vaknade. I hufvudet svider det ännu.

- Ett nytt bevis! sade Suenonius. - Jag skall upprätta en skriftlig berättelse om tilldragelsen, och du skall teckna ditt bomärke derunder. Jag säger ännu en gång, att de blinde skola se och de döfve höra.

- Får jag nattro då, käre far?

- Var lugn! Du skall hädanefter ligga i samma rum som jag sjelf, och jag skall binda dig med rep i sängen

Med detta löfte fick Olof gifva sig tillfreds. (s. 96)

Här ser man ett exempel på hur Suenonius beskrivs som fanatisk - men också till viss del som omtänksam. Häxorna skall visserligen utrotas, men drängen tar han hand om. Han till och med låter honom sova i sitt sovrum.

I ett annat avsnitt i första upplagan framställs Suenonius som hänsynslös. Här finns inte någon som helst omtanke. Suenonius och Askelin besöker den häxanklagade Karin på Moen. När de skall lämna stugan klamrar sig Karin fast vid Suenonius ben och ber om nåd. Prästen skriker: Ur vägen häxa!

Följande text är borttagen i senare upplagor:

Den gamla Karin ville emellertid icke släppa prestens ben; hon grep om dem med samma krampaktiga styrka som

den drunknande om sin räddares hand: Hon vred sig som en plågad mask och fortfor i hjertslitande ton att bedja om förskoning.

- Hon vill icke släppa mig, skrek Suenonius. -
Länsman, befria mig från hennes tag! Bryt i nödfall
fingrarne af henne! (s. 101)

Här finns inte någon tillstymmelse till medlidsamhet hos Suenonius. Hellre vill han *bryta av fingrarna* på Karin än att stanna och försöka trösta henne.

I de fall då Suenonius framställs med mildare drag har texten inte ändrats från första till tredje upplagan. Ett exempel är när Suenonius fanatism framträder i hela sin perverterade form. Då omtalas han på ett sätt som om han uppriktigt tycks tro att han gör sin plikt. Till och med Adolf Skytte, som också utsätts för Suenonius' övergrepp, får bidra till den nyanserade bilden av prästen. Skytte säger att Suenonius inte helt igenom är någon "skurk". Den "dumma, fanatiska människan tror sig handla rätt och Gudi behagligt". (s. 59)

Samma slags förmildrade porträtt av Suenonius - vilket inte heller har ändrats - finns på andra ställen i berättelsen. Samtidigt som han förföljer kvinnorna, framställs han som en givmild människa - både mot tjänare och främlingar. I prästgården sitter "husbondsfolket" till bords med tjänarna och äter "samma kost". Suenonius har, säger berättaren, "oaktadt sina torftiga omständigheter" alltid en plats "öppen för fattiga vandrare" (s. 96).

Trots vissa sympatiska drag får Suenonius representera uppfattningar som Viktor Rydberg själv tog avstånd från. En sådan är djävulstron. Vid en gudstjänst i kyrkan tycker sig Suenonius plötsligt se Satan. Först vrålar han: "*Vade retro, Satanas! Vik hädan, du orene ande! Alla goda andar lofva Gud!*" (s. 252) Hans beteende skrämmer församlingen. Alla stirrar förskräckt på honom. Berättaren förklarar:

Men besvärjelsen tycktes icke hafva sin åsyftade verkan, ty Suenonius rusade ned från predikostolen, ilade till det misstänkta stället och började här, lik en vansinnig, svänga armarne, som om han riktat väldiga slag och stötar mot någon osynlig fiende. Hans ansigte var förvridet, håret fladdrade kring hans svettdrypande panna ... det var en spöklik, ohygglig scen [...] (s. 253)

Under Suenonius' kamp med Satan inflikar berättaren förklaringen att det inte var ovanligt att prästerna under den här tiden hade denna "råa vantrö". Till och med Luther själv tyckte sig vara hemsökt "af den onde anden i egen person". År 1859, tar Rydberg upp djävulstron i en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Här tar han klart avstånd till den "älsklingsdogm" som "lutheranerna" och de "öfrige renlärige" anslutit sig till. Tron på den "personliga djäfvulen" förkastas helt och hållet av Rydberg. Han exemplifierar med en "känd nylutheran" som "med egna ögon" sett Satan och med egna öron hört hans "gräsliga ur helvetet uppträngande tjut".⁷

På ett annat ställe i romanen, som tagits bort inför tredje upplagan, skildras Suenonius' förvrängda rättskänsla. Det inträffar när han hållit sin dundrande söndagspredikan om häxeri. En gammal kvinna som utpekats som häxa svimmar i kyrkbänken. Ingen av dem som sitter nära vill hjälpa henne. Efter gudstjänsten kallar Suenonius på klockaren och tillsammans hjälper de henne ut ur kyrkan. Utanför har folket samlats i avsikt att stena kvinnan. Flera drängar "stodo redan med stenar i händerna". Då ingriper Suenonius – inte av kärlek, utan av respekt för lagen.

⁷ Rydbergs uppsats om T. Colanis *Religiösa föredrag*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, juli 1859, Cf Warburg, s. 246 f., även publicerad i *Samlade Skrifter*, XIV, s. 135.

Endast Suenonii närvaro räddade den gamlas lif. Han märkte bonddrängarnes uppsåt och ropade:

- Mina barn, vi hafva lagliga myndigheter här i landet, och endast dem tillkommer det att undersöka och straffa. Akten er! Hvad J viljen göra, är mord.

Suenonius förde gumman till prestgården, der hon, i trots af Olofs knot, blef innestängd i drängkammaren, tills hon i skydd af aftonens mörker kunde begifva sig till sitt eländiga hem. (s. 112)

Porträttet av Suenonius kan – om man läser första upplagan – sammanfattas med hjälp av ord som fanatisk, dogmatisk, lag-trogen och, till ytterst liten grad, anständig. Han gör det som förväntas av honom, inte något därutöver. Som en god husbonde tar han hand om sin boskap och sitt tjänstefolk. Han är övertygad att han med Guds hjälp strider mot djävulen och hans anhang. Han följer lagar och stadgar – utan att visa medkänsla – som dogmatiker gärna gör. Han stenar inte en häxanklagad men torterar henne gärna, eftersom lagen tillåter det. Om hon erkänner under tortyren är hon skyldig, om hon inte erkänner har hon stöd av Belzebub. I båda fallen skall hon, menar Suenonius, enligt lagen halshuggas och brännas på bål. Något utrymme för förlåtande medmänsklighet finns inte hos honom.

Även om porträttet av Suenonius till viss del är nyanserat så är det av samma mörka kulör som det som finns av prästerna i Rydbergs artiklar. Alla präster i romanen är emellertid inte lika fördärvade. Förutom Suenonius finns det också en ung, god präst som heter Erik. Greppet att införa en oklanderlig pastor i berättelsen gör att Rydberg får en möjlighet att kritisera kyrkan och prästerskapet utan att kritisera kristendomen. Han får därmed också sagt att det finns bra präster vid sidan om de dåliga – och att kyrkan faktiskt skulle kunna vara bra. I *Den siste Athenaren* gör han på samma sätt. De blodiga

striderna mellan olika kristna falanger skildras utan försonande drag. Falska pelarhelgon samt skenheliga, maktgalna präster och biskopar porträtteras. Men också här finns en ung, god präst, nämligen Theodoros. Han är vän till den siste atenaren och anser att "prestenskap, kyrkomöten, partier och dogmer hade med Kristendomen ingenting gemensamt, utan tvärtom vore dess största och farligaste fiender".⁸

I *Fribytaren på Östersjön* finns Erik med i bakgrunden genom hela berättelsen. Han har en "anställning såsom predikant" i Stockholm, informerar berättaren. Där har blivit "fördelaktigt känd" som "praktisk kristen och vän af de fattiga (s. 137). Till skillnad från Suenonius handlar han av barmhärtighet och medlidande. Han författar en skrivelse till "hofrätten" i vilken han redogör för de iakttagelser han gjort under "hexeriprocessen", nämligen att fångarna tvingats bekänna under tortyr. Men skrivelsen har inte "inverkat på detta tribunals omdöme" (s. 298). Erik - en präst - är alltså den ende som försöker stoppa häxprocesserna på laglig väg.

I artiklarna är det svårt att finna exempel på goda präster. I en artikelserie i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1860 lyfter han dock fram biskopen, och liberalen, Johan Henrik Thomander som "frisindt" och fördomsfri", men angriper samtidigt prästerna som grupp. Det finns ingen makt, skriver han, som är skadligare än "prästmakten". Prästerna har förrått sitt kall. De anser inte att de kommit i "mästarens efterföljd" för att "tjäna" människorna. I stället vill de "tjänas" av församlingsborna. "Prästväldet" är fördärvligt. Rydberg förtydligar: "Finner man en nation klafbunden i fördomar och själförtärande sig i ett osundt stillastående, så skall man i nio fall af tio finna att den nationen varit eller är regrad af präster".⁹

⁸ Viktor Rydberg, *Den siste Athenaren*, Göteborg 1859, s. 227.

⁹ Gensaga mot Thomanders om "De kyrkliga frågorna", citerat från Warburg, s. 241 f.

Suenonius tycks tillhöra samma skara som artiklarnas präster – dessa som "förrått sitt kall". Någon större skillnad dem mellan finns inte. Rydberg lyfter med sina sista ord i skildringen av häxförföljelserna fram en representant från läkarkåren – inte från prästerskapet – som den som lyckas stoppa fanatismen:

Hexförföljelsen rasade i Sverige under flera år, och pastor Suenonius fortfor att i densamma vara en framstående personlighet, tilldess slutligen läkaren Urban Hjärne och några andra, som förde det sunda förnuftets talan, lyckades stäffa fanatismen. Suenonius var en af de siste, som lät öfvertyga sig om sin villfarelse; han afvisade länge hårdnackadt hvarje tanke på den möjlighet, att han med svärd och och bål förföljt och dräpt så många oskyldiga; men när slutligen denna tanke med allt större kraft trängde sig på hans samvete, dukade hans svaga förstånd under: han blef vansinnig och slutade sitt lif i dårkistan. (s. 397)

Kritiken mot kyrkan och prästerskapet är kanske trots allt "skarpare" i *Fribytaren på Östersjön* än i artiklarna.